

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-8-72-19>
УДК 376.24

Суховієнко Н.А.

Консультативно-лікувальний центр патології мовлення,
Київський міський психоневрологічний диспансер № 5

РОЛЬ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ПІДТРИМКИ РІВНОСТІ І ТОЛЕРАНТНОСТІ У СУСПІЛЬСТВІ

Анотація. У статті розглядається роль інклюзивної освіти для дотримання одних із найбільш важливих цінностей сучасного суспільства: принципів рівності і толерантності. Доведено прогресивність інклюзивної освіти для сучасного суспільства. Автором визначено дві суперечності у розвитку сучасної інклюзивної освіти, що полягають у невідповідності запитам соціуму на високопрофесійних фахівців по роботі з дітьми, які мають особливі потреби та недостатньою розробленістю змісту системи інклюзивної освіти, й зокрема, системи «раннього втручання». В межах дослідження окрема роль відведена системі раннього втручання як механізму ранньої допомоги дітям перших років життя для попередження можливих розладів, запобіганню їх прогресування, способу більш ефективної інтеграції дітей з особливими потребами та їх батьків в соціумі.

Ключові слова: інклюзія, інклюзивна освіта, інклюзивне освітнє середовище, раннє втручання, особливі освітні потреби, рівність, толерантність.

Sukhoviienko Natalya

Consultancy and Treatment Center of Speech Disorders,
Psychoneurological Dispensary № 5

THE ROLE OF INCLUSIVE EDUCATION FOR SUPPORTING EQUALITY AND TOLERANCE IN SOCIETY

Summary. The article examines the role of inclusive education in adhering to some of the most important values of modern society: equality and tolerance, as well as philanthropy and respect for the uniqueness of each individual. The progressiveness of inclusive education and its conformity to the requirements of modernity have been proved. The Ukrainian and international legal documents concerning the protection of the rights of persons with special needs are singled out, among them the Declaration on the Rights of Persons with Disabilities, the UN Convention on the Rights of the Child, the Standard Rules for Equal Opportunities for Persons with Disabilities, adopted by the General Assembly of the United Nations, the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities the Concept of the Development of Inclusive Education, the Laws of Ukraine "On Education", "On Higher Education", "On Pre-school Education", "On the Protection of Childhood", "On Amendments to Certain Laws of Ukraine on Education" on the organization of inclusive education". The basic concepts of research: inclusion, inclusive education, inclusive educational environment, early intervention, special educational needs, equality, tolerance are defined. The essence of the inclusive educational environment, which has a unique influence on children with special educational needs, provides a possibility for full-fledged development, education, socialization and active communicative activities with peers. There are two main contradictions in the development of inclusive education: between the need for a full-fledged development of children with special needs and the lack of development of the content of inclusive education; between the need for early warning, timely assistance and the underdeveloped early intervention system in Ukraine. Within the framework of the study, a special role is given to the system of early intervention as a mechanism of early assistance to children of the first years of life to prevent possible disorders, prevent their progression, a way of more effective integration of children with special needs and their parents in society.

Keywords: inclusion, inclusive education, inclusive educational environment, early intervention, special educational needs, equality, tolerance.

Постановка проблеми. Сучасний світ характеризується постійними змінами та якісними оновленнями. Потреба успішного втілення низки економічних, культурних, соціальних змін зумовила процеси модернізації й системи освіти. Якісним покращенням для вітчизняної освіти буде такий її стан, з якого б вона відповідала запитам соціуму. Орієнтуючись на досвід закордонних країн світу та сучасні принципи гуманізму, вітчизняна освітня система має задовольняти запити в освіті усіх дітей, незалежності від наявності чи відсутності особливих потреб – цей вектор спрямування закладений в інклюзивній освіті і засвідчує її прогресивність. Базуючись на ідеалах гуманізму та людинолюбства, сучасна вітчизняна дошкільна освіта має визнавати особистість дитини як найвищу цінність, бути осо-

бистісно орієнтованою та визнавати пріоритет усебічного розвитку дитини. Унікальний вплив інклюзивного освітнього середовища для дітей з особливими потребами полягає в можливості повноцінного розвитку, навчання, соціалізації та активної комунікативної діяльності із однолітками, а для дітей із нормою розвитку інклюзивна освіта допомагає виробити толерантність та повагу до унікальності кожної людини.

Дотримання принципів рівності і толерантності в освіті засвідчується тим, що Україна дотримується низки міжнародних та вітчизняних нормативно-правових документів, зокрема: Декларація про права інвалідів (1975 р.), Конвенція ООН про права дитини (1991 р.), Стандарти правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів, прийняті Генеральною Асамблеєю ООН (1993 р.),

Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю (2009 р.), Концепція розвитку інклюзивного навчання (2010 р.), закони України «Про освіту» (2017 р.), «Про вищу освіту» (2014 р.), «Про дошкільну освіту» (2001 р.), «Про охорону дитинства» (2001 р.), «Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання» (2014 р.), де закріплюється право на освіту осіб з особливими освітніми потребами і надається їм можливість здобувати освіту в усіх навчальних закладах, незалежно від встановлення інвалідності. Незважаючи на те, що Україна входить у європейський простір і орієнтується на кращі здобутки інших країн, вітчизняна освітня система все ще потребує якісного покращення для ефективного функціонування інклюзивної освіти.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика інклюзивної освіти містить ряд аспектів та розглядається дослідниками різних галузей: істориками Т. Букшиною, М. Захарчук, В. Золотоверхом, А. Ільченко, С. Корневим, Т. Єжовою; соціологами Г. Буровою, Д. Зайцевим, І. Кантеміровою, Н. Малафеевим, Л. Сокурянською, О. Фудоровою; філософами В. Андрущенко, Л. Вітгенштейном, С. Гессеном, В. Кременем, А. Лушніковим, В. Огнев'юком, Н. Софій, Н. Тарусиною; педагогами І. Андрусевою, О. Богословською, Д. Дешпелер, А. Колупаєвою, К. Косовою, Т. Лорманом, А. Сбруєвою, О. Таранченко, Д. Харві, З. Шевців; психологами С. Грабовською, Д. Єрмолаєвим, Є. Кулаковою; дефектологами та корекційними педагогами А. Анісімовою, Р. Аслаєвою, І. Константіною, Л. Коров'яковою, Н. Малофеевим, Є. Мастюковою, М. Назаровою.

Міжнародний досвід є показовим у дослідженнях інклюзивної освіти. Так, історію розвитку інклюзивної освіти дослідили К. Барнз, Л. Бартон, М. Ейнскоу; загальнотеоретичні проблеми інклюзивної й інтегрованої освіти розкривають Т. Бут, Ч. Веббер, Р. Джексон, М. Ейнскоу, М. Кінг-Сірс, Д. МакГі-Річмонд, Т. Мітчел, Д. Харві; особливості підготовки вчителів інклюзивних шкіл за кордоном висвітлили М. Ейнскоу, П. Клоу, С. Коул, Н. Уолдрон, М. Мадж.

Окремої уваги заслуговує аспект професійної підготовки фахівців інклюзивної освіти: загальноорганізаційні педагогічні аспекти представлені в роботах Н. Артюшенка, Л. Будяк, І. Дмитрієвої, С. Калаур, А. Колупаєвої, Т. Сак, І. Шоробури; теоретико-методологічні засади професійної підготовки фахівців навчальних закладів вищої освіти знайшли свої відображення в розробках А. Алексюка, Ю. Бойчука, В. Кушніра, В. Полішук, Л. Романишиної; на стан професійної підготовки у навчальних закладах вищої освіти звернули увагу науковці В. Вовк, Р. Горбатюк, О. Гура, Н. Гузій, О. Дубасенюк, С. Сисоева. Напрацювання Г. Беленької, С. Гусаківської, Н. Давкуш, І. Дичківської, С. Доуру, Т. Жаровцевої, Л. Загородньої, Г. Кейлі, Л. Козак, Ю. Косенко, К. Крутій, О. Листопад, М. Машовець, О. Новак, Л. Онофрійчук, І. Підлипняк, О. Попович, Н. Сігал, Н. Трофаїли, Т. Швець призвели до отримання вагомих наукових результатів у проблематиці вивчення професійної підготовки фахівців дошкільної освіти.

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми. На нашу думку, важли-

вість вирішення проблеми розвитку інклюзивної освіти в Україні супроводжується декількома суперечностями: між необхідністю повноцінного розвитку дітей з особливими потребами та недостатньою розробленістю змісту інклюзивної освіти; між необхідністю своєчасного попередження, своєчасної допомоги та недостатньо розробленою системою раннього втручання в Україні. Спроба вирішення цих двох суперечностей подана у даній статті.

Формулювання цілей статті. Основними задачами статті є представлення інклюзивної освіти як прогресивної освітньої стратегії та виділення системи «раннього втручання» в ній.

Виклад основного матеріалу. Для початку визначимося із базовою термінологією. Сам термін «інклюзія» є поняттям, яке передбачає отримання рівних можливостей в навчанні для дітей з нормою розвитку і психофізичними особливостями.

Інклюзія, як можливість для будь-якої дитини отримати доступ до здобуття освіти на рівні з однолітками, передбачає такі положення:

- «визнання рівноцінності для суспільства всіх дітей і педагогів;
- підвищення ступеня участі дітей у навчально-виховному процесі й поза-шкільних заходах та одночасне зменшення рівня ізольованості частини дітей;
- зміни в шкільній політиці, практиці та шкільній культурі з метою при-ведення їх у відповідність до різноманітних потреб дітей, які навчаються в цьому навчальному закладі;
- подолання бар'єрів на шляху здобуття якісної освіти та соціалізації всіх дітей, а не тільки дітей з інвалідністю та з особливими освітніми потребами;
- аналіз і вивчення спроб подолання бар'єрів і покращення доступності освітніх закладів для окремих категорій дітей, проведення реформ і змін, спрямованих на користь усіх дітей;
- переконання, що відмінності між дітьми – це ресурси, що сприяють педагогічному процесу, а не перешкоди, які необхідно долати;
- визнання прав дітей на здобуття освіти в навчальних закладах, що розташовані за місцем проживання;
- покращення ситуації в школах загалом як для учнів, так і для педагогів;
- визнання ролі шкіл не тільки в підвищенні академічних показників учнів, а й у розвитку місцевих громад;
- розвитку партнерських відносин між школами і місцевими громадами;
- визнання того, що інклюзія в освіті – це один із аспектів інклюзії в суспільстві» [4, с. 10].

Інклюзивна освіта – це система освітніх послуг, що ґрунтується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права здобувати освіту за місцем проживання, що передбачає навчання дитини з особливими освітніми потребами, зокрема дитини з особливостями психофізичного розвитку в умовах загальноосвітнього закладу [5, с. 10]. Закордонні дослідники Г. Кейлі та С. Доуру зазначають: «Інклюзивна освіта – це програми спеціальної освіти, які надають послуги підтримки особам з особливими освітніми потребами для продовження освіти

на усіх ступенях разом з однолітками. Метою інклюзивної освіти є забезпечення для дитини найкращих умов для реалізації її інтересів та здібностей, а також самостійного виживання в громаді» [12, с. 307]. Необхідність постійної підтримки інклюзивної освіти з боку держави не має сумнівів, оскільки в ній втілюються важливі суспільні цінності сьогодення: «Світова практика реалізації освіти дітей з особливими потребами орієнтується на навчання до-силь широкого кола категорій дітей, які мають певні особливості розвитку, і базується на визнанні рівності їхніх прав та недопустимості будь-якої дискримінації, гуманістичності, створенні інклюзивного середовища, високої громадської свідомості» [7, с. 97].

Наведемо результати наукових досліджень функціонування інклюзивної освіти деяких вчених, думки яких нас зацікавили. Реалізація завдань інклюзивної освіти передбачає комплексне розв'язання питань, пов'язаних і з нормативно-правовим забезпеченням, на чому і зосередила свою увагу дослідниця О. Поцко. Одним із показових нормативно-правових документів, що регулює інклюзивну освіту дітей з особливими потребами є Конвенція ООН «Про права дитини» (1989), до якої Україна приєдналася двома роками пізніше. Відтак, документ ґрунтується на визнанні прав усіх дітей, на пріоритеті загальнонародських цінностей та гармонійному розвитку особистості, недискримінації дитини з інвалідністю за будь-якими ознаками [9, с. 160]. У роботах О. Василенко автор акцентує увагу на ключовій ролі системи, а конкретно, педагогічних заходах, від функціонування яких залежить ефективність адаптації молодших школярів з особливими потребами до навчання у загальноосвітній школі. Відтак, педагогічні заходи мають бути спрямовані на попередження і подолання проблем, що виникають у дитини на різних етапах становлення [2, с. 16]. У дослідженнях Л. Будяк зосереджує увагу на тому, що інтегрування та соціалізації дитини з порушеннями психофізичного розвитку можливі за умови реалізації загальнопедагогічних, корекційно-розвиваючих, оздоровчих, реабілітаційних завдань. І тут пріоритетну роль відіграє служба супроводу родин дітей з особливими потребами, представники якої забезпечують методичну, реабілітаційну, консультаційну допомогу. В умовах сільського середовища це сприятиме зміцненню перспективи існування сільського соціуму [1, с. 15]. Дослідниця О. Рассказова в центрі свого дослідження інклюзивного освітнього середовища ставить соціального педагога та вивчає його роль – відтак, авторка відзначає, що соціальний педагог є посередником між учнями та соціальним середовищем, який також допомагає їм у розвитку соціальності. Разом із цим, соціальний педагог в інклюзивному загальноосвітньому навчальному закладі повинен втілювати гуманістичну педагогічну позицію, яка передбачає загострене почуття добра, справедливості, толерантності, порядності, можливості здійснювати соціальну підтримку та допомогу [11, с. 19].

На думку дослідників Т. Лукіної та А. Шошової, рівень вітчизняної ін-клюдивної освіти має ряд проблем, у порівнянні із моделями інклюдивної освіти в Західних країнах: «Організація державного управління освітою дітей з особли-

вими потребами в Україні має низку суттєвих відмінностей, пов'язаних з проблемами термінологічного, правового, соціального характеру, що, у свою чергу, призводить до неможливості застосування ефективних зарубіжних моделей і механізмів управління інклюдивною освітою» [7, с. 97]. Проте в узагальненому вигляді втілення інклюдивної освіти передбачає отримання низки переваг. Учена М. Пісоцька узагальнила такий перелік переваг, до яких відносять: «відсутність ізоляції в замкненому середовищі дітей з такими самими проблемами; поліпшення когнітивного, моторного, мовного, соціального та емоційного розвитку дітей завдяки цілеспрямованому спілкуванню з більш здібними однолітками; програвання ровесниками ролі моделей для дітей з особливими освітніми потребами; проведення навчання з орієнтацією на сильні якості, здібності та інтереси дітей; можливість для дітей з особливими освітніми потребами жити разом з батьками, налагоджувати дружні стосунки зі здоровими ровесниками та приймати участь у громадському житті; можливість для здорових дітей вчитися природно сприймати, співчувати, толерантно ставитися, налагоджувати дружні стосунки з тими, із ким доля обійшлася жорсткіше; можливість для вчителів інклюдивних класів сприймати дітей більш цілісно, краще розуміти індивідуальні особливості учнів, оволодівати різноманітними педагогічними методиками розвитку дітей з урахуванням їхньої індивідуальності; отримання батьками оперативної педагогічної підтримки і не поривання ними емоційного зв'язку із дитиною; менші затрати на створення й утримування інклюдивних загальноосвітніх та дошкільних навчальних закладів, ніж на створення складної системи різних типів закладів, що спеціалізуються в галузі освіти конкретних груп дітей» [8, с. 156–157].

Успішність включення дитини в інклюдивну освіту та її успішне перебування в ній залежить від належно створених умов – ми маємо на увазі інклюдивне освітнє середовище. Інклюдивне освітнє середовище має певні вимоги, виконання яких зумовить успішність його функціонування: «воно повинно бути цікавим, ініціювати діяльність дитини, створювати умови для повнішої комунікації, взаємодії дітей, здійснювати найповнішу адаптацію дитини до реального життя та соціалізації, а також багатофункціональність, будувати за системним принципом, урахування специфіки розвитку дитини, використання різнорівневих та різнопрофільних матеріалів» [6, с. 190].

Інклюдивна освіта створена для того, щоб дати будь-якій дитині з особливими потребами рівні із однолітками можливостями. Проте існує програма, яка допомагає, якщо це можливо, попередити складнощі для дитини з особливими потребами та її батьків у майбутньому, і водночас є частиною інклюдивної системи – ми маємо на увазі програму раннього втручання. «Раннє втручання – це міждисциплінарна сімейно-центрована комплексна допомога для сім'ї з дитиною від народження до 4-х років, що має інвалідність, порушення розвитку чи ризик їх виникнення. Система раннього втручання підтримує всю сім'ю, даючи їй навички, необхідні для забезпечення найкращих умов для збере-

ження здоров'я дитини, її розвитку і освіти. Це допомагає запобігти прогресуванню розладів, а також попереджає інституціоналізацію дітей. Завдяки ранньому втручанню діти і батьки отримують знання, навички, що дозволяють їм ефективно інтегруватися в громади» [3]. Наша країна актуалізувалася відносно нещодавно в напрямку розвитку даної програми, долучившись до ініціативи Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ) та Всеукраїнського громадського об'єднання «Національна асамблея людей з інвалідністю України». Реалізація програми «раннє втручання» зумовлює налагоджену координацію між різними фахівцями, секторами і враховує потреби дітей та членів їх сімей. Необхідність реалізації програми обумовлена тим, що раннє виявлення біологічних та соціальних факторів ризику порушення розвитку дає можливість своєчасно розпочати допомогу у віці, коли розвиток дитини особливо піддається впливу і є можливість попередити ускладнення. Зафіксовано принципи раннього втручання:

1. Функціональний підхід – передбачає оцінку різних чинників, що обмежують участь дитини у життєвій ситуації. Наприклад, особливості дитини (його рухові, ментальні або сенсорні порушення), особливості середовища, де росте та розвивається дитина (відсутність адаптаційного обладнання або низька інформованість батьків про особливості та догляд дитини) та якість життя сім'ї.

2. Сімейно-центрованість – програма підвищує можливості батьків розвивати та виховувати свою дитину, впровадити допоміжні стратегії у режим життя сім'ї, допомагати родині та кожному з батьків знаходити й створювати власні ресурси, щоб справлятися з потребами дитини, що здійснюється через коучінг, фасилітаторство, консультування.

3. Нормалізація життя родини – максимальне наближення життя сім'ї із дитиною з проблемами розвитку до життя інших сімей (жити у нормальному темпі життя, розвивати можливості та навички дитини у звичному середовищі, навчати та виховувати своїх дітей разом з іншими дітьми).

4. Міждисциплінарність та командність – втілюються у спільній роботі фахівців різних дисциплін, батьків для розробки індивідуальних програм розвитку, орієнтованих та потреби і можливості кожної дитини та членів її сім'ї.

5. Доступність – в першу чергу, територіальна (розташованість центрів раннього втручання до місця проживання сімей з дітьми з особливими потребами) та економічна (фінансування через держані програми, гранти) [10].

На нашу думку, такий комплексний підхід сприяє кращій соціальній інтеграції дитини з особливими потребами, а також може сприяти більш комфортній адаптації батьків до наявності особливих потреб дитини. На рівні із цим, ми вважаємо, що складнощі у втілення програми раннього втручання можуть бути пов'язані із недостатньо професійною підготовкою будь-якого фахівця, включеного в процес – в такому випадку, навіть налагоджена скоординована робота усіх членів системи може не спрацювати необхідним чином, якщо один із елементів (наприклад, викладач) не є достатньо професійно підготовленим до роботи із дітьми із особливими потребами.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Таким чином, інклюзивна освіта відіграє ключову роль для дотримання принципів рівності, толерантності, людинолюбства та формування поваги до унікальності кожної особистості. Для залучення дітей в інклюзивну освіту створюється інклюзивне освітнє середовище, умови якого формують однакові можливості для отримання освіти будь-якої дитини на рівні із однолітками. В разі, якщо в ранньому віці дитини є можливість запобігти ризику виникнення порушення розвитку, зменшити прогресуванню розладів, в такому випадку реалізується програма раннього втручання, яка надає необхідні знання, навички сім'ям дітей з особливими потребами для успішної інтеграції у суспільстві. Проте в Україні програма функціонує не так давно і потребує вдосконалення, на що ми скеруємо свої подальші дослідження. Зокрема, в напрямку професійної підготовки фахівців інклюзивної освіти для налагодженої роботи з батьками і дітьми

Список літератури:

1. Будяк Л.В. Організаційно-педагогічні умови інклюзивного навчання дітей з порушеннями психофізичного розвитку в загальноосвітній сільській школі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. Київ : Ін-т спец. педагогіки НАПН України, 2010. 23 с.
2. Василенко О.М. Соціально-педагогічні умови адаптації молодших школярів з особливими потребами до навчання в загальноосвітній школі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Луганськ : Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2010. 20 с.
3. Запровадження системи раннього втручання може допомогти до 250 тисяч українських дітей з ризиком або затримками розвитку. Міністерство охорони здоров'я України. URL: <http://moz.gov.ua/article/news/zaprovadzhenja-sistemi-rannogo-vtruchannja-mozhe-dopomogti-do-250-tisjach-ukrainskih-ditej-z-rizikom-abo-zatrimkami-rozvitku> (дата звернення: 11.07.2019).
4. Індекс інклюзії: дошкільний навчальний заклад : навч.-метод. посіб. / кол. упоряд.: Патрикеева О.О., Дятленко Н.М., Софій Н.З., Найда Ю.М.; під заг. ред. Шинкаренко В.І. Київ : ТОВ «Видавничий дім Плеяди», 2013. 100 с.
5. Інклюзивна школа: особливості організації та управління : навч.-метод. посіб. / Колупаєва А.А., Софій Н.З., Найда Ю.М. та ін. ; за заг. ред. Л.І. Даниленко. Київ, 2007. 128 с.
6. Лапшина І.С. Наукові засади управління інклюзивним освітнім простором. *Педагогіка формування творчої особистості у вищих і загальноосвітніх школах* : зб. наук. пр. Запоріжжя, 2012. Вип. 24(77). С. 188–193.
7. Лукіна Т., Шошова А. Реалізація державної освітньої політики щодо дітей з особливими освітніми потребами: зарубіжні підходи. *Актуальні проблеми державного управління*. 2014. Вип. 3. С. 96–101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2014_3_23 (дата звернення: 11.07.2019).

8. Пісоцька М.Е. Теоретичні питання інклюзивної освіти. *Педагогіка та психологія*. 2014. Вип. 45. С. 153–159.
9. Поцко О.В. Нормативно-правові аспекти інклюзивної освіти. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота*. 2014. Вип. 34. С. 160–163.
10. Ранне втручання. Національна Асамблея людей з інвалідністю України. URL: <http://rvua.com.ua/principles> (дата звернення: 11.07.2019).
11. Рассказова О.І. Теорія та практика розвитку соціальності учнів в умовах інклюзивної освіти : автореф. дис. ... док. пед. наук : 13.00.05. Луганськ : ДЗ «Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка», 2014. 44 с.
12. Kayili G., Doğru S.S.Y. Impact of inclusive education received in early childhood on school readiness: a case study. *International Journal of Multidisciplinary Thought*. 2012. № 2. Pp. 307–315.

References:

1. Budjak L.V. (2010). Orghanizacijno-pedagoghichni umovy inkljuzyvnogho navchan-nja ditej z porushennjamy psykhoznychnogho rozvytku v zaghaljnoosvitnij siljskij shkoli : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.03. Kyjiv : In-t spec. pedagoghiky NAPN Ukrajinu, 23 s.
2. Vasylenko O.M. (2010). Socialjno-pedagoghichni umovy adaptaciji molodshykh shkoljariv z osoblyvymy potrebamy do navchannja v zaghaljnoosvitnij shkoli : avto-ref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.05. Lughansjk : Lughan. nac. un-t im. T. Shevchenka. Lughansjk, 20 s.
3. Zaprovdzhennja systemy rannjogho vtruchannja mozhe dopomoghty do 250 tysjach ukrajinsjkykh ditej z ryzikom abo zatrymkamy rozvytku. Ministerstvo okho-rony zdorov'ja Ukrajinu. URL: <http://moz.gov.ua/article/news/zaprovdzhennja-sistemi-rannogo-vtruchannja-mozhe-dopomogti-do-250-tisjach-ukrainskih-ditej-z-rizikom-abo-zatrimkami-rozvitku> (accessed: 11.07.2019).
4. Indeks inkluziji: doshkilnyj navchalnyj zaklad : navch.-metod. posib. / kol. uporjad. : Patrykejeva O.O., Djatlenco N.M., Sofij N.Z., Najda Ju.M.; pid zagh. red. Shynkarenko V.I. Kyjiv : TOV «Vydavnychyj dim Plejady», 2013. 100 s.
5. Inkljuzyvna shkola: osoblyvosti orghanizaciji ta upravlinnja : navch.-metod. posib. / Kolupajeva A.A., Sofij N.Z., Najda Ju.M. ta in. ; za zagh. red. L.I. Danylenko. Kyjiv, 2007. 128 s.
6. Lapshyna I.S. (2012). Naukovi zasady upravlinnja inkljuzyvnym osvitnim prostorom. *Pedagoghika formuvannja tvorchoji osobystosti u vyshhykh i zaghaljnoos-vitnikh shkolakh* : zb. nauk. pr. Zaporizhzhja. Vyp. 24(77). S. 188–193.
7. Lukina T., Shoshova A. (2014). Realizacija derzhavnoji osvitnoji polityky shhodo ditej z osoblyvymy osvitnimy potrebamy: zarubizhni pidkhody. *Aktualni problemy derzhavnogho upravlinnja*. Vyp. 3. S. 96–101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdyo_2014_3_23 (accessed: 11.07.2019).
8. Pisocjka M.E. (2014). Teoretychni pytannja inkljuzyvnoji osvity. *Pedagoghika ta psykholohija*. Vyp. 45. S. 153–159.
9. Pocko O.V. (2014). Normatyvno-pravovi aspekty inkljuzyvnoji osvity. *Naukovyj visnyk Užghorodskogho nacionaljnogho universytetu. Serija : Pedagoghika. Socialjna robota*. Vyp. 34. S. 160–163.
10. Rannje vtruchannja. Nacionaljna Asambleja ljudej z invalidnistju Ukrajinu. URL: <http://rvua.com.ua/principles> (accessed: 11.07.2019).
11. Rasskazova O.I. (2014). Teorija ta praktyka rozvytku socialnosti uchniv v umovakh inkljuzyvnoji osvity : avtoref. dys. ... dok. ped. nauk : 13.00.05. Lughansjk : DŽ «Lughan. nac. un-t im. T. Shevchenka», 44 s.
12. Kayili G., Doğru S.S.Y. (2012). Impact of inclusive education received in early childhood on school readiness: a case study. *International Journal of Multidisciplinary Thought*, no 2, pp. 307–315.